

Inhoud

Voorwoord	7
Voorbericht	28
I	Het gerechtshof 51
II	De verdachte 78
III	De expert 98
IV	De oplossing van het joodse vraagstuk. Eerste fase: verdrijving 126
V	De oplossing van het joodse vraagstuk. Tweede fase: concentratie 143
VI	De Endlösung 164
VII	De Wannsee-conferentie of Pontius Pilatus 204
VIII	De plichten van een gezagsgetrouw burger 238
IX	De deportatie uit het Reich: Duitsland, Oostenrijk en het protectoraat Bohemen-Moravië 259
X	De deportatie uit West-Europa: Frankrijk, België, Nederland, Denemarken en Italië 274
XI	De deportatie uit de Balkanlanden: Joegoslavië, Bulgarije, Griekenland en Roemenië 298
XII	De deportatie uit Midden-Europa: Hongarije en Slowakije 316
XIII	De moordcentrales in het oosten 332
XIV	Bewijsmateriaal en getuigen 351
XV	Vonnis, beroep en executie 370
	Epiloog 398
Bibliografie	435
Register	443

Voorwoord

Op 20 april 1961, negen dagen na het begin van het proces tegen Adolf Eichmann, schreef Hannah Arendt vanuit Jeruzalem aan haar man Heinrich Blücher dat ‘het kwartje bij haar eindelijk gevallen is’: Eichmann was ‘stinknormal’.¹ Net als de vele andere belangstellenden bij het proces tegen Eichmann, was Arendt verrast over de indruk die de verdachte wekte. De man in de glazen cel, aangeklaagd voor moord op het joodse volk, misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdaden, bleek geen duivels monster, maar een onvoorstelbaar normaal persoon. Hoe kon iemand die zichzelf zag als een respectabel burger, iemand die tijdens zijn proces verklaarde altijd te hebben gehandeld op basis van Kants categorische imperatief, hoe kon zo iemand verantwoordelijk zijn voor de vervolging en vernietiging van de Europese joden? Arendts poging die vraag te beantwoorden leverde een verslag op, dat met ‘de banaliteit van het kwaad’ een van de meest gebruikte cultuurkritische begrippen van de afgelopen eeuw introduceerde, maar ook aanleiding gaf voor hevig debat.

Met *Eichmann in Jeruzalem* kwam een aantal hoofdlijnen in het leven van Hannah Arendt (1906-1975) bij elkaar. Zij was geboren in Linden, een dorpje in de buurt van Hannover, als enige dochter van geseculariseerde joodse ouders. Haar schooltijd bracht zij door in Königsberg, de stad van Kant in het oosten van Duitsland. Nadat ze daar haar gymnasiumopleiding had afgerond, ging ze theologie en filosofie studeren,

eerst bij Martin Heidegger in Marburg en, nadat haar verhouding met haar getrouwde leermeester was stukgelopen, bij Edmund Husserl in Freiburg. Haar dissertatie, over het liefdesbegrip bij Augustinus, schreef ze onder begeleiding van Karl Jaspers in Heidelberg, met wie ze tot het eind van haar leven intensief contact onderhield en uitgebreid correspondeerde over vraagstukken als verantwoordelijkheid, schuld en moreel oordeelsvermogen – kernvragen in haar reportage over Eichmann.

Als studente was Arendt zich steeds meer bewust geworden van haar joodse achtergrond. Na haar dissertatie wijdde ze een studie aan het leven van de joodse salonnière Rahel Varnhagen, die op haar sterfbed had verklaard dat datgene waarvoor zij zich haar hele leven had geschaamd – om geboren te zijn als een jodin – haar achteraf beschouwd het meeste voldoening had gegeven. Een dergelijke ambivalente houding was kenmerkend voor Duitse joden die hoopten dat Verlichting en Bildung de weg uit het getto zouden bieden, maar moesten ervaren dat zij nolens volens toch altijd als joden werden bekeken. Dat gold ook voor Arendt. Zij was aan het eind van de jaren twintig samen met haar eerste man, Günther Stern, actief geworden in de zionistische beweging en in contact gekomen met Kurt Blumenfeld, een van de voormannen van het Duitse zionisme. Het gelijk van het zionisme zag zij bevestigd in de opkomst van het nationaal-socialisme en ondervond zij aan den lijve, toen ze in januari 1933 gearresteerd werd in de Pruisische Staatsbibliotheek, terwijl ze bezig was materiaal te verzamelen over het geweld tegen joden. Na acht dagen kwam ze op vrije voeten en vluchtte zij met haar moeder naar Parijs, waar zij haar tweede man, Heinrich Blücher, leerde kennen. Samen ontkwamen zij in 1941 naar de Verenigde Staten.

De eerste tijd in New York hielden Arendt en Blücher zich in leven met allerlei baantjes. Arendt werd onder andere medewerker voor het blad voor geïmmigreerde Duitse joden

Aufbau. Een van haar opvallendste bijdragen daarin betrof een oproep tot de oprichting van een joods leger, om deel te nemen in de strijd tegen Hitler, maar ook om de joodse identiteit te versterken. Eenzelfde streven lag ten grondslag aan haar lidmaatschap van 1944 tot 1946 van de Commission for European Jewish Cultural Reconstruction en haar werk als directeur van de organisatie voor Jewish Cultural Reconstruction tussen 1948 en 1952. In 1949 en 1950 reisde ze daarvoor door Europa en wist ze anderhalf miljoen boeken op het gebied van hebraïca en judaïca, ceremoniële voorwerpen en thora's te redden.

Tegelijkertijd werkte Arendt in die tijd aan een studie over het totalitarisme, die in 1951 uitkwam als *The Origins of Totalitarianism*. Daarin beschreef ze met name het Duitse nationaal-socialisme als een totalitair systeem, dat zijn culminatiepunt vond in het concentratiekamp. Daar was het ware gezicht te zien van een absoluut of 'radical evil', van een kwaad dat niet langer te herleiden is tot voorstelbare menselijke motieven. Op basis van dit werk en de hierop volgende studie *The Human Condition* (1958) maakte Arendt steeds grotere naam in de intellectuele wereld van de Amerikaanse oostkust. Het werk aan haar volgende grote project, een studie over de Amerikaanse en de Franse Revolutie, leidde pas in 1963 tot resultaat. Wat haar ophield was onder andere het bericht, in mei 1960, dat in Argentinië Eichmann was gevonden en dat hij binnenkort in Israël terecht zou worden. Op 20 juni 1960 schreef Arendt aan haar hartsvriendin Mary McCarthy dat ze 'speelt met het idee om door een of ander blad het Eichmann-proces te laten verslaan. Het was altijd een van de intelligentste van het stelletje. Zou wel interessant kunnen zijn – behalve dat het ook verschrikkelijk is.'²

Ten tijde van zijn arrestatie was er nauwelijks iets bekend over Otto Adolf Eichmann (1906-1962). Bij het proces van Neu-

renberg in 1946 was wel duidelijk geworden dat het *Referat IV-B-4* van het *Reichssicherheitshauptamt*, waarover hij de leiding had, een centrale functie had vervuld in de deportatie van de joden van Europa. Maar aangezien Eichmann in 1945 had weten te ontsnappen uit een Amerikaans krijgsgevangenenkamp en sindsdien voortvluchtig was, werd er verder weinig aandacht aan hem besteed. Er waren toen over hem slechts twee verklaringen beschikbaar: de getuigenis van de Poolse officier Wisliceny bij het Neurenberg-proces, aan wie zelf in 1948 het doodvonnis was voltrokken, en de dagboeken van Höss, de commandant van Auschwitz. Een nieuw teken van leven gaf Eichmann op eigen initiatief in een uitgebreid interview aan de voormalige Nederlandse SS'er Willem Sassen, dat in 1955 in *Life* en *Der Stern* werd gepubliceerd. Toen in oktober 1958 nieuwe geruchten over Eichmanns verblijfplaats de ronde deden, wisten de kranten hem evenwel niet beter aan te duiden dan 'Eichmann (*van gaskamers*) wellicht in Koeweit'. Uiteindelijk werd Eichmann door de Israëliische geheime dienst opgespoord in Argentinië, waar hij woonde onder de schuilnaam Ricardo Klement. Op 11 mei 1960 werd hij in Buenos Aires ontvoerd en, na een eerste verhoor, op 20 mei overgevlogen naar Tel Aviv.

De arrestatie en berechting van Eichmann was in eerste instantie ingegeven door een politieke afweging in Israël. Op zich was men in Israël helemaal niet zo happig op de berechting van oorlogsmisdadigers. Hoewel er ampel gelegenheid toe was geweest, en er in 1950 ook een wet was aangenomen die een dergelijke berechting mogelijk maakte, was Eichmann de eerste oorlogsmisdadiger die voor een Israëliische rechtbank verscheen. Het was derhalve niet zozeer de vraag hoe het mogelijk was dat Eichmann gepakt was, maar eerder waarom hij niet veel eerder was gearresteerd. Het initiatief voor het Eichmann-proces was genomen door David Ben-Goerion, minister-president namens de sociaal-democratische Mapai-par-

tij en *founding father* van de staat Israël. De glans van het aartsvaderschap begon langzamerhand te verbleken voor de jongere Israëli's, die de strijd om de oprichting van de staat niet bewust hadden meegemaakt, en met name ook voor de grote groepen sefardische joden, die in de jaren vijftig Israël waren binnengekomen. Zij zagen de jodenvervolging als een Europees probleem en lieten zich niet gemakkelijk inpassen in de discipline van de pioniersstaat. Verder was de reputatie van de Mapai-partij in de jaren vijftig geschaad nadat een voor-
aanstaand lid, Rudolf Kastner, wegens collaboratie met de nazi's in opspraak was geraakt. Kastner had in 1944 in Budapest onderhandeld met Eichmann en gedaan gekregen dat er in ruil voor een ruime som geld een trein met 1685 Hongaarse joden naar Zwitserland reed. In de trein zat naast vele prominenten ook de familie van Kastner. Zijn vrijspraak door een Israëli-
sche rechtbank kwam te laat, aangezien hij op 3 maart 1957 op straat was doodgeschoten, volgens sommigen door de Shin Bet, de geheime politie.³ Ook op buitenlands terrein stond de reputatie van Ben-Goerion en de zijnen op het spel, nadat hij door Menachem Begin, leider van de oppositionele Herut-partij, hard aangevallen was voor het accepteren van Duitse herstelbetalingen, en het afsluiten van leningen en zelfs wapencontracten met de Duitse kanselier Konrad Adenauer.

Door al deze factoren kreeg het proces tegen Eichmann een duidelijk opvoedende bedoeling. Dat werd ook volmondig door Ben-Goerion onderschreven: 'Naar mijn mening ligt het belang van de gevangenneming van Adolf Eichmann (...) in het voorrecht, dat wij thans de hele geschiedenis van de nazislachting voor een Israëli-
sche rechtbank zien ontrollen. Daardoor zullen de gebeurtenissen doordringen tot de jeugd van Israël, die is opgegroeid na de vreselijke ramp en tot wie slechts een zwakke echo van de misdaden is doorgedrongen. Voorts dient ook de wereldopinie nog veel te horen van de ware toedracht. (...) De wereldopinie moge eraan herinnerd worden

wiens discipelen deze mannen zijn, die de vernietiging van Israël beramen, en die wetend of onwetend assistentie van vele zijden ontvangen.⁴

In eerste instantie leek het proces tegen Eichmann niet aan deze doelstelling te zullen beantwoorden. Direct na de arrestatie van Eichmann ontstond er een internationale discussie over de vraag of Israël met de ontvoering van Eichmann niet over de schreef was gegaan. Argentinië diende diplomatiek protest bij Israël en een klacht bij de Verenigde Naties in. Ook in Nederland leidde dit tot discussie. Tijdens een televisie-uitzending van de KRO op 11 maart 1961 erkenden enkele Nederlandse hoogleraren dat de bezwaren juridisch gezien steekhoudend waren, maar tegelijkertijd onderschreven zij het standpunt van *summa ius summa iniuria*, dat al eerder door Loe de Jong naar voren was gebracht.⁵ In het algemeen aanvaardde men ook het argument dat Golda Meir als Israëlish minister van Buitenlandse Zaken in de Veiligheidsraad naar voren had gebracht, namelijk dat de langdurige vrijheid van Eichmann 'een schending van de soevereiniteit van de menselijke geest' was, en dat het belang van zijn berechting dat van de nationale soevereiniteit overtrof. Deze conflicten liepen met een sisser af, maar de vraag naar de legitimiteit van het Israëlish hof bleef nadrukkelijk op de agenda, doordat Eichmanns advocaat Robert Servatius zich in de eerste week van het proces in deze kwestie vastbeet. Tussen alle juridische argumenten door bleef als belangrijkste punt staan dat Israël aanspraak maakte op een alle positieve rechtsregels overschrijdend moreel recht om te oordelen over Eichmann, omdat hij het joodse volk had willen vernietigen en Israël tot taak had de herinnering aan die misdaad levend te houden.

Pas in de tweede week van het proces werd iets waargemaakt van het 'historische' karakter van het proces, toen de openbare aanklager Gideon Hausner zijn openingspleidooi begon en in twee dagen het verhaal deed van de vervolging

van de joden in Europa. Hausner wilde niet alleen de veroordeling van Eichmann bewerkstelligen, maar kondigde ook aan 'een schildering te geven van de achtergronden in een poging het onverklaarbare te verklaren'. De rechtvaardiging van deze verbreding van het proces bracht Hausner in dramatische bewoordingen naar voren: 'Als ik hier voor u sta, rechter van Israël, om Adolf Eichmann te beschuldigen, dan sta ik hier niet alleen. Naast mij staan zes miljoen aanklagers. Maar helaas, zij kunnen de arm niet opheffen en niet met de vinger wijzen naar de man in de bank der beschuldigen, want zij zijn gestorven in Auschwitz en Belsen, de vernietigingskampen van de nazi's, en hun as is gestrooid in de rivieren van Polen. Hun bloed schreit ten hemel, maar hun stemmen kunnen niet worden gehoord.'⁶

Dit was het kader waarin de openbare aanklager vervolgens vanaf de daaropvolgende week meer dan honderd getuigen opvoerde; als de vertegenwoordigers van de zes miljoen joden die hun stem niet meer konden verheffen. Veel van hen waren bekende personen, die al eerder hun verhaal verteld of opgeschreven hadden. Sommigen hadden een prominente positie in het Israëliësch maatschappelijke leven en waren Europa al voor het uitbreken van de oorlog ontvlucht. Per land was er in ieder geval één getuige, behalve uit België en Bulgarije. Voor Nederland getuigde de historicus Jo Michman (Melkman), de oprichter van het centrum voor de studie van het Nederlandse jodendom in Jeruzalem. Het overgrote deel, drieënvijftig in getal, kwam uit Polen en Letland.⁷

Maar enkelen van deze getuigen konden de beschuldigingen tegen Eichmann ondersteunen, omdat zij persoonlijk met hem in aanraking waren gekomen. Het dichtst in de buurt van een incriminerende getuigenis kwam de schrijver Abba Kovner, die verhaalde van een 'goede Duitser', de *Feldwebel* Schmidt, met wie hij destijds gesproken had. 'Ik herinner mij nu heel duidelijk zijn antwoord: "Es gibt einen Hund, der

Eichmann heisst, und er arrangiert alles.” De berichtgeving van de dag waarop Kovner deze verklaring aflegde, stond echter niet in het teken van deze eerste, zij het indirecte identificatie van Eichmann, maar werd gedomineerd door de onthulling door Hausner van een memorandum van 27 januari 1942, waarin Eichmann gelastte dat ‘niets mag leiden tot de onderbreking van de eliminatie van het jodendom in de oostelijke gebieden’: voor de daadwerkelijke veroordeling van Eichmann achtte Hausner documenten belangrijker dan gesproken getuigenissen.

Uit Arendts brieven aan haar echtgenoot en aan vrienden blijkt dat zij van het begin af aan maar weinig op had met het proces en met de context waarin dat zich voltrok. Ondanks haar zionistische verleden werd zij door de confrontatie met de Israëliische samenleving niet erg positief gestemd. De combinatie van de gewoontes van de socialistische jeugdbeweging en militair machtsvertoon, die ze in de Israëliische pioniersnatie aantrof, herinnerde haar aan de republiek van Weimar. Bovendien had ze weinig sympathie voor een groot deel van de Israëliische bevolking, zoals bleek uit de beschrijving van de mise-en-scène van het proces: ‘Boven de rechters, goed-Duits jodendom. Daaronder de aanklager, een Galiciër, maar altijd nog Europees. Alles georganiseerd door de politie, die mij niet pluis voorkomt, slechts Hebreeuws spreekt en er Arabisch uitziet; veel uitgesproken grove types daaronder. Die gehoorzamen ieder bevel. En voor de deuren de oriëntaalse meute, alsof men in Istanbul of een ander half-Aziatisch land is. Daartussendoor, zeer aanwezig in Jeruzalem, de peies- en kaftan-joden, die alle redelijke mensen hier het leven onmogelijk maken. Maar vooral zeer grote armoede.’⁸

Haar oordeel over de joodse gemeenschap leek sterk gekleurd door de vooroordelen die Duitse joden vanouds hadden tegenover joden uit Oost-Europa. Dat bleek ook uit haar

neerbuigende karakterisering van de openbaar aanklager, Gideon Hausner: ‘een Galicische jood, die zonder punt of komma spreekt, zich voortdurend herhaalt en tegenspreekt, geleerd doet als een ijverige scholier die wil laten zien wat hij allemaal weet.’⁹ Zijn aanklacht, waarin Eichmann op één lijn werd gesteld met de farao en Haman, suggereerde volgens Arendt dat hij ‘jodenmoord klaarblijkelijk als normale tijdsbesteding van niet-joden beschouwt’. Het getuigde van een ‘Ghettomentalität mit Tanks und militärischer Parade’.¹⁰

Arendt wachtte het einde van het proces niet af, maar vertrok begin mei 1961 naar Europa. Na terugkomst in New York bleven haar aantekeningen van het proces lange tijd liggen. Eerst wilde ze het manuscript van *On Revolution* voltooien. In het najaarstrimester moest ze college geven aan de Wesleyan University Center for Advanced Studies in Chicago. Toen ze daar zat, kreeg haar man een hersenbloeding en vervolgens kreeg Arendt zelf een zware griep. De persoonlijke tegenslag bereikte een dieptepunt toen zij op 19 maart 1962 op weg met een taxi in Central Park werd aangereden door een vrachtauto en daarbij zwaar gewond raakte. Een geluk bij dit ongeluk was dat ze daardoor al haar verplichtingen moest afzeggen en eindelijk tijd kreeg om de berg aantekeningen en stukken over Eichmann door te nemen. Gaandeweg kreeg ze daar steeds meer plezier in. Later schreef ze aan McCarthy dat ze de stukken erover had geschreven ‘in een merkwaardige euforie. En sindsdien heb ik – na twintig jaar – niet langer een bezwaard hart over deze hele zaak. Vertel het maar niet door: is dit niet het bewijs dat ik geen “ziel” heb?’¹¹ Ze formuleert het hier wat badinerend, maar het gebrek aan een ‘ziel’, aan invoeling en aan solidariteit met andere joden was een van de belangrijkste verwijten die Arendt gemaakt zou worden, toen haar reportage in vijf afleveringen in februari en maart 1963 werd gepubliceerd in *The New Yorker*.

In het eerste stuk en in de epiloog van de boekversie die kort daarna bij Viking uitkwam, richtte Arendt zich op de legitimiteit van het proces tegen Eichmann. Zoals velen al voorafgaand aan het proces hadden gedaan, constateerde ook zij het wankele juridische fundament waarop het proces was gebaseerd, maar betwistte zij vooral de ambitie om met het proces geschiedenis te schrijven: 'Het proces is echt een showproces, en er wordt van alles naar voren gehaald waarmee Eichmann niet in het minst iets van doen heeft,' schreef ze aan Blücher.¹² Volgens Arendt waren de getuigen geselecteerd op de retorische vermogens waarmee zij het noodlot van de joden zouden kunnen schetsen, en niet op het belang van hun bijdrage voor de veroordeling van Eichmann. Arendt stond niet alleen in dat oordeel. Harry Mulisch, die in *De zaak 40/61* eveneens verslag deed van het Eichmann-proces, schreef:

De bijzonder aanvechtbare pedagogische opzet van dit proces, zoals die meer en meer gestalte aanneemt, wordt regelrecht verfoeilijk wanneer Hausner er ook taktische bedoelingen mee heeft, – namelijk deze: bij gebrek aan concrete bewijzen Eichmann in diskrediet brengen door in samenhang met zijn aanwezigheid alle nazi-misdaden op te sommen. Het zou hetzelfde zijn als wanneer men in het proces Westerling (dat nooit gevoerd is in Nederland, maar misschien laat Soekarno hem eerdaags kidnappen, daartoe gerechtigd door het precedent Eichmann), [...] de winsten van de nederlandse koffieplanters zou optellen.¹³

Met de scherpe toon waarmee Arendt haar kritiek op het pedagogische karakter van het proces bracht en vooral de harde oordelen over de Israëlische politiek die zij daarmee verbond, joeg zij evenwel een belangrijk deel van haar lezers tegen zich in het harnas. Degenen die zich identificeerden met de joodse gemeenschap of met Israël, vonden dat Arendt harteloos oor-

deelde, door bezwaren tegen de berechting van een van de hoofddaders van de shoah aan te voeren en tegelijk de motieven van zijn joodse aanklagers in twijfel te trekken.

Die kritiek wakkerde aan tot een storm naar aanleiding van een tweede element in Arendts betoog. Dat betrof haar kritiek op de joodse raden, die tijdens de vervolging op last van de Duitsers in de meeste landen waren opgericht en waren ingeschakeld bij de vervolging van de joden. Zij hadden volgens Arendt de joden niet weten te beschermen, integendeel, zelfs in belangrijke mate bijgedragen aan de omvang van de moord op het joodse volk. Dat scherpe oordeel was op zich niets nieuws. Overal binnen de restanten van de naoorlogse joodse gemeenschappen woedde een felle discussie over de manier waarop de joodse raden hadden opgetreden. In Nederland had dit geleid tot het instellen van een ereraad, die de leiders van de Nederlandse Joodsche Raad, David Cohen en Abraham Asscher, een ernstig gebrek aan verantwoordelijkheid had verweten en de twee vooraanstaande leden van de vooroorlogse joodse elite voorgoed had uitgesloten van openbare functies binnen de joodse gemeenschap. Maar toen de Nederlandse openbare aanklager een strafzaak tegen Asscher en Cohen aanhangig probeerde te maken, sloten de rijen van de joodse gemeenschap zich. De beoordeling van de joodse raad werd beschouwd als een interne joodse aangelegenheid, waarin niet-joden zich van een oordeel dienden te onthouden.

Arendt was bekend met deze discussie. Zij had in 1952 een recensie geschreven over *Brévaire de la haine*, een van de eerste uitputtende geschiedenissen van de jodenvervolging, geschreven door Léon Poliakov, waarin de rol van de *Judenräte* in scherpe bewoordingen aan de orde was gesteld. In haar kritiek op de joodse raden in *Eichmann in Jeruzalem* volgde zij evenwel Raul Hilbergs *The Destruction of the European Jews* (1961), het driedelige overzichtswerk over de jodenvervolging dat toen net was verschenen. Hilberg verklaarde de meegaan-

de opstelling van joodse leiders door te wijzen op een diepge-
wortelde neiging onder joden om te buigen voor vervolging.
Arendt radicaliseerde dit oordeel: 'Ware het joodse volk wer-
kelijk ongeorganiseerd en zonder leiding geweest, de Endlö-
sung zou ongetwijfeld vreselijk leed en een immense chaos
hebben teweeggebracht, maar [...] het getal zes miljoen zou
nooit zijn bereikt.' Arendt meende deze kant van de jodenver-
volging zo scherp te moeten belichten, omdat het 'inzicht geeft
in de totaliteit van de morele ineenstorting die de nazi's in alle,
en met name de hogere lagen van de maatschappij hebben te-
weegebracht – niet alleen in Duitsland, maar in vrijwel alle
landen die binnen de Duitse invloedssfeer lagen; niet alleen
onder de vervolgers, maar ook onder de vervolgd'.¹⁴ In de
eerste versie van haar reportage in *The New Yorker* had
Arendt als belangrijkste voorbeeld van dit verval de Berlijnse
rabbijn Leo Baeck aangevoerd, die zich als voorzitter van de
Reichsvereinigung volgens Arendt had opgesteld als 'joodse
Führer'.

Die specifieke beschuldiging had Arendt in de latere edities
teruggenomen, maar de onverbidelijke toon waarmee ze de
Joodse Raad aanklaagde was niet afgezwakt. Zij gaf daarmee
blijk weinig oog te hebben voor de dreiging waaraan joden
blootgesteld waren en ging voorbij aan het feit dat de mede-
werking van de joodse raden veelal was afgedwongen na de
eerste moordpartijen, en vaak ook nadat opeenvolgende lei-
ders van joodse raden waren omgebracht vanwege hun weige-
ring mee te werken aan de vernietiging van de joodse gemeen-
schap.

Haar beschuldigingen leidden tot een oorlogsverklaring
van leiders van de joodse gemeenschap in de Verenigde Staten,
Duitsland en Israël. Siegfried Moses, die de onderhandelingen
met de Duitse regering over herstelbetalingen had gevoerd, en
de Amerikaanse Anti-Defamation League (ADL) traden on-
middellijk in de openbaarheid met een felle veroordeling van

Arendt. Vanuit de ADL werd ook het initiatief genomen om Arendt inhoudelijk weerwerk te bieden, wat uitmondde in een boek van Jacob Robinson, *The Crooked shall be made Straight: the Eichmann Trial, the Jewish Catastrophe and Hannah Arendt's Narrative* (1965). Dit overzicht van historische en morele missers in *Eichmann in Jeruzalem* zou de basis vormen voor veel van de latere aanvallen op Arendts werk. De temperatuur liep vooral hoog op tijdens een bijeenkomst van de Bergen Belsen Survivors Association in New York op 19 mei 1963, waar voor een gehoor van zo'n duizend mensen door Hausner en Nahum Goldmann, de voorzitter van de World Zionist Organization, fel geageerd werd tegen Arendts 'bizarre defense of Eichmann'.¹⁵

Arendt had direct besloten niet te zullen reageren op al deze aantijgingen. Zij meende dat er een karikatuur van haar werk werd gemaakt en dat ze geen ideeën maar beschrijvingen en feiten had gepresenteerd. Ten tijde van de grootste ophef, in het late najaar van 1963, maakte zij een reis door Italië en Griekenland. Bij terugkeer lag er zo'n enorme stapel brieven op haar te wachten, dat ze nog maanden nodig zou hebben om die te beantwoorden. Een van de belangrijkste briefwisselingen, die later ook werd gepubliceerd, was met Gershom Scholem, van 1923 tot 1965 als hoogleraar joodse mystiek verbonden aan de Hebrew University in Jeruzalem. Hij verweet haar een gebrek aan 'ahabath Israel', een gebrek aan liefde voor het joodse volk. 'U heeft gelijk,' antwoordde Arendt, 'ik word niet bewogen door een dergelijke "liefde", en wel om twee redenen: ik heb nooit in mijn leven een volk of collectief liefgehad – noch het Duitse volk, noch het Franse, noch het Amerikaanse, noch de arbeidersklasse of iets dergelijks. Ik hou "slechts" van mijn vrienden en de enige liefde die ik ken en waar ik in geloof, is de liefde voor personen. Ten tweede, deze "liefde voor de joden" komt me nogal verdacht voor, aangezien ik zelf joods ben. Ik kan niet van mijzelf houden of

van iets waarvan ik weet dat het onlosmakelijk bestanddeel is van mijn eigen persoon.¹⁶

Haar onverzettelijke houding leidde ertoe dat aan vele, vaak langdurige vriendschappen, een einde kwam. Met de Duitse filosoof Hans Jonas bleef ze nog net *on speaking terms*, maar met Kurt Blumenfeld ontstond een definitieve breuk. Collega's op de universiteiten waar ze werkte, meden haar, en ze was dankbaar als er in die tijd iemand zonder voorbehoud met haar om bleef gaan. De controverse betijde enigszins aan het eind van de jaar, vooral omdat de publieke aandacht zich op andere zaken ging richten: de moord op Kennedy op 22 november 1963. Niettemin bleven ook nadien de publicaties en discussies doorgaan.

In al deze discussies kwam de centrale stelling van het boek minder aan de orde dan Arendt wellicht had gehoopt. De 'banaliteit van het kwaad' werd meestal opgevat als verontschuldiging van het monsterachtige optreden van Eichmann, die slechts verder bijdroeg aan het morele feilen dat Arendt werd aangewreven. Voor een deel droeg Arendt daar ook zelf aan bij, door bijvoorbeeld in een interview met de *New York Review of Books* over Eichmann te verklaren dat 'wat hij ook heeft gedaan en of hij nu tien miljoen mensen vermoordde of niet, hij is en blijft een clown'.¹⁷ Dat was een nogal badinerende manier om uit te drukken waar het haar eigenlijk om ging: het probleem met Eichmann was juist dat er zo 'velen waren zoals hij', en dat deze mensen 'geen geperverteerden en geen sadisten, maar juist angstig en beangstigend normale mensen waren – en zijn. Vanuit onze rechtsinstellingen gezien en aan onze ethische maatstaven gemeten was deze "normaalheid" veel schrikwekkender dan alle gruwelen tezamen, want zij impliceerde [...] dat dit nieuwe type misdadiger, dat met recht *hostis humani generis* genoemd mag worden, handelt onder omstandigheden die het hem nagenoeg onmogelijk maken de draag-

wijdte van zijn wandaden te beseffen.’¹⁸ In het naschrift, dat Arendt in 1965 aan de Penguin-editie toevoegde, probeert ze haar diagnose van Eichmann nog verder te verduidelijken: ‘Hij heeft er alleen maar *nooit bij stilgestaan wat hij eigenlijk deed*. [...] Hij was niet dom. Het was in zekere zin pure gedachteloosheid – heel iets anders dan domheid – die hem ervoor predispoeneerde een van de grootste misdadigers van zijn tijd te worden. En al mag het “banaal” zijn, of zelfs komisch, dat men met de beste wil van de wereld geen demonische kant aan hem kan ontdekken, “gewoon” is het daarom allerminst.’¹⁹

Met deze typering nam Arendt afstand van de notie van een radicaal kwaad, waarmee ze in *The Origins of Totalitarianism* het genocidale streven van de nazi’s had willen aanduiden. Ook distantieerde ze zich met deze benadering van de breed gedeelde neiging van na de oorlog om het Hitlerbewind te demoniseren en zo buiten de geschiedenis van de westerse beschaving te plaatsen. Toch was haar diagnose van de banaliteit van het kwaad niet volkomen origineel. Zij was al eerder met de gedachte in aanraking gekomen in haar briefwisseling met Karl Jaspers. In 1946 publiceerde hij een essay, *Die Schuldfrage*, waarin hij bestreed dat de Duitsers een collectieve morele schuld zouden hebben. Naar aanleiding van kritiek die hij daarop kreeg schreef hij aan Arendt dat hij een dergelijk collectieve schuld afwees, ‘omdat de schuld die alle criminale schuld overstijgt, onvermijdelijk tendeeert naar “grootsheden” – satanische grootsheden – die naar mijn gevoel zo ver afstaat van de nazi’s, als het spreken over het “demonische” in Hitler en dergelijke. Volgens mij moet men, omdat het werkelijk zo is, de dingen in zijn volledige banaliteit beschouwen, in zijn geheel nuchtere nietsheid.’²⁰

Bij het begin van het proces tegen Eichmann waren er ook anderen die de banaliteit van Eichmann benadrukten. In de eerste maanden na zijn arrestatie werd uitvoerig gespeculeerd over zijn karakter. Hij was volgens sommigen ‘glad als een aal,

giftig als een slang' (*Trouw*, 9 juli 1960), een 'nazi-beul', 'jodenbeul', 'beestmens' en 'brutale massamoordenaar, maar ook 'van een onvoorstelbare middelmatigheid', een 'massamoordenaar zonder motief', die een ontwikkeling doorliep van 'correcte robot tot fanaticus', maar zijn werk bleef doen, 'nauwgezet en serieus, in volmaakte plichtsbetrachting. Nee, emotioneel werd Eichmann niet'.²¹ Zo vergeleek ABC-Press correspondent Kessels Eichmann met de verdachten van Neurenberg: 'Zij waren tenminste niet moeilijk te doorgronden en hun karakter viel te herkennen. [...] Zij allen toonden hun naakte persoonlijkheid. Maar Eichmann? Schuilt het gehele raadsel van zijn persoonlijkheid misschien in het feit dat zij in het geheel geen raadsel is en dat zij het alleen is kunnen worden door het bloed en doodsgerochel van miljoenen slachtoffers?'²²

De tegenstelling tussen de fanaticus, die zich uitput in wreedheid, tegenover de schrikbarend gewone man die nauwgezet een massamoord plande, keerde ook terug in de aanklacht. Aan de ene kant wilde Hausner aannemelijk maken dat Eichmann geen beroep kon doen op de gangbare verdediging ten tijde van het proces van Neurenberg, waar de verdachten verklaarden slechts bevelen te hebben gehoorzaamd. Eichmann zou op eigen initiatief en zelfs tegen uitdrukkelijke bevelen van Himmler in de vervolging van joden doorgezet hebben. In dat licht bezien was Eichmann een fanatieke nazi en een anti-semiet uit overtuiging. Aan de andere kant stelde Hausner Eichmann voor als de *Schreibtischtäter*, die zijn misdaden pleegde 'via de telefoon, door het ondertekenen van een bevel, door het schrijven van een briefje', en daarmee getuigde van een ijzingwekkende plichtsbetrachting die door geen enkel moreel of ideologisch besef gestuurd werd.

Het laatste beeld van Eichmann ging in de loop van het proces steeds meer overheersen. Zo begon Harry Mulisch zijn beschouwingen over het proces nog met een fotomonta-

ge, waarin hij ‘het meedogenloze gezicht van de moordenaar’ zag, maar enkele weken later betoogde hij dat in alle gruwelbeelden ‘één blijft ontbreken: Eichmann’: ‘Hij interesseerde zich niet erg voor Hitler. Hij gehoorzaamde alleen. Het medium moet geloof hebben in de hypnotiseur, maar Eichmann was een medium zonder geloof of hypnose. Himmler geloofde in Hitler, maar Eichmann alleen aan het bevel. Himmler zou in niemand anders geloofd hebben, maar Eichmann zou ook ieder ander gehoorzaamd hebben. Toen er geen bevelen meer kwamen, veranderde hij op slag in een “vreedzaam burger”.’²³

De gedachte van de banaliteit werd nog duidelijker verwoord door Abel Herzberg, de schrijver van de *Kroniek van de Jodenvervolging 1940-1945* (1950), die als verslaggever voor de *Volkskrant* bij het proces aanwezig was:

Ontstellend het te moeten toegeven, dat de verdachte niets ontstellends vertoonde, maar juist de indruk maakte in niets af te wijken van het patroon van de gewone, om niet te zeggen de banale, man. Hij zal natuurlijk zijn persoonlijke eigenschappen wel hebben. Zoals hij een eigen naam heeft. Zonder deze zou hij niet te identificeren zijn. Maar zij zijn niet in strijd met de banaliteit. Zij maken geen enkeling van hem, zij bevestigen veeleer, dat in hem het soort, de eenvormigheid, niet de verscheidenheid opvalt. Hij heeft ongetwijfeld denkbeelden gehad, maar hij heeft niet gedacht met zijn hersens, doch met de platte Duitse pet, welke die hersens verborg. Miljoenen hebben diezelfde pet gedragen. En wanneer zijn hart geklopt heeft, dan heeft hij, zo vlug als hij kon, zijn uniform dichtgeknoopt, als geluidsbarrière tegen de klanken, die dreigden uit hem op te stijgen. Trek hem die uniform uit, neem hem zijn pet af, en gij houdt een armzalige stumper over.²⁴

De stelling dat het kwade van Eichmann een banaal karakter had, werd vanaf de jaren zeventig onder historici steeds meer gemeengoed. Daar woedde vanaf die tijd een strijd tussen intentionalisten, die de nazi's een kwaadaardig ideologisch motief toedachten, en de structuralisten, die de vervolging en vernietiging verklaarden uit de bureaucratische procedures, institutionele concurrentiestrijd en in kleine stukjes opgedeelde verantwoordelijkheid, waardoor niemand in het bijzonder, maar uiteindelijk het proces als geheel bijdroeg aan de vernietiging van miljoenen mensenlevens. De laatste visie werd uitgedragen in navolging van het werk van Raul Hilberg, dat ook Arendt had geïnspireerd, maar bestreden door diegenen die meenden dat Eichmann wel degelijk ideologisch gemotiveerd was. Zij wezen op zijn uitspraak in het interview met Sassen dat hij 'lachend in zijn graf zou springen' in de wetenschap dat hij het leven van miljoenen joden vernietigd had.

Los van de uitkomst van deze historische controverse kreeg de stelling dat het kwaad in moderne samenlevingen een banaal karakter had grote bijval. Zij kon goed dienen om ander onheil, vaak begaan door ogenschijnlijk keurige democratische staten, zoals de Verenigde Staten in Vietnam, in de scherpste bewoordingen aan de kaak te stellen. Een bevestiging ervan werd gezien in de experimenten die Stanley Milgram in de vroege jaren zestig uitvoerde en die na de publicatie van zijn boek *Obedience to Authority: An Experimental View* in 1974 wijdverbreid raakten. Eichmann figurerde in deze kritieken in de vorm van *Everyman*, als mens die vervreemd was van zijn identiteit, maar ook als sjabloon voor alle leden van de moderne samenleving. Dat kwam bijvoorbeeld treffend naar voren in de titel van een beschouwing waarmee enkele andragogen in 1970 een ernstige waarschuwing aan de wereld gaven: 'Eichmann, Jansen, De Bruin, Zwart, Polak, Verweij, Jonker, Van Leeuwen, Nagtegaal, Peters, De Roos, Visser, Huigens, Gerritsen, Bakker,